

ARABCHA KO'PLIK SHAKLLARINING O'ZBEK TILIDA QO'LLANILISHI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7846917>

Lutfinisa Dexkanova

*Guliston davlat universiteti
O'zbek tilshunosligi kafedrası
katta o'qituvchi
dexkanova65@umail.uz*

Annotatsiya. *Mazkur maqola o'zbek tilshunosligi terminlarida arabcha ko'plik shaklidagi so'zlarning qo'llanilishi, termin o'rtasidagi aloqadorlik masalalari, tilshunoslik terminlarining o'ziga xos xususiyatlari kabi masalalarga bag'ishlanadi.*

Kalit so'zlar: *ulamo, a'mol, a'fol, maloika, Mashoyix, fuqaro, avliyo, sahoba, rusum, inshoot, aqvom, arbob, hudud, asbob, arvoh.*

Ma'lumki, o'zbek tili leksik boyligini shu tilning o'ziga xos leksik qatlami bilan birga o'zlashgan qatlam ham tashkil qiladi. Xalqlar o'rtasida turli sohalaridagi o'zaro aloqalar u yoki bu xalqning tillariga ta'sir ko'rsatgan. Bir tilga xos bo'lgan fonetik, leksik va boshqa elementlar ikkinchi tilga o'tib, o'zlashib ketgan. O'zbek xalqi xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqada bo'lganligi, boshqa tillardan o'zbek tiliga ham ko'plab so'zlarning o'zlashuviga olib keldi. Bu, o'z navbatida, o'zbek tili lug'at sostavida o'zlashgan leksik qatlamni vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Buni arab tili misolida ko'rib chiqamiz.

Eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida arab tiliga xos bo'lgan ko'plik qolipdagi so'zlari keng iste'moldadir. Masalan, *olim – ulamo, rab – arbob, sabab – asbob, asl – usl, asar – asor, faqir – fuqaro, amal – a'mol, xulq – axloq, had – hudud* va h.k. Masalan, "*Ulamoning fasodi ta'm bila va fuqaroning fasodi riyo birla*" ("Nasoyim ul-muhabbat" 85-bet).

"Bu toifaning a'mol va a'fol va muomilot va riyozotdin va ba'zini zikr qilmoq" ("Nasoyim ul-muhabbat" 85-bet).

Eski o'zbek tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'plik qolipdagi arabiy so'zlar ko'plik ma'nosini anglatgani holda keng qo'llanadi.

Malak – maloika, she'r – ash'or, hayvon – hayvonot, sohib – sahoba, ruh – arvoh va h.k. "*Nabotot va hayvonot kalomining samoi va maoniysiga vuquf topmoq*" ("Nasoyim ul-muhabbat" 85-bet).

"... Mashoyix diydorlaridin bahramand va suhbatlaridan anjumand ermish" ("Nasoyim ul-muhabbat" 85-bet).

"Ajdodlari arab bo'lgan shayx Muborak ham ham Bianadagi xalq harakatida ishtirok etgan" ("Humoyun va Akbar" 275-bet).

Chinorning dastlabki ellik – oltmish yildagi o'sish bir avlod umriga qiyos etgulikdir (“Humoyun va Akbar” 286-bet).

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zlashgan arabiy so'zlarning birlik va ko'plik shakli yonma-yon kelib, juft so'zlarni hosil qiladi va ular ma'no kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Masalan, *davr – davron, sir – asror, haq – huquq, shart – sharoit, hol – ahvol, rasm – rusum* va h.k.

O'zbek adabiy tiliga o'zlashgan arabiy so'zlarning ko'plik shakli birlikdagi shakliga nisbatan iste'molda ko'proq qo'llaniladi. Masalan, *siloh – aslaha, valad – avlod, vali – avliyo, nabi – anbiyo, uzv – a'zo* va h.k. Bu so'zlarning ko'plik shakli o'zbek tilida mustaqil ma'no beruvchi birlikdagi so'z sifatida keng qo'llanadi.

“Avliyolikning boshlanishi payg'ambarlikning oxiridir” (“Nasoyim ul- muhabbat” 309-bet).

“Chun anbiyoning ashrafi erdi, qavm- aqvomning ashaddiy...” (“Nasoyim ul- muhabbat” 183-bet).

2. Arab tilida bir so'z ikki yoki undan ortiq ko'plik shakliga ega. O'zbek adabiy tiliga ulardan bir shakliga o'zlashgan bo'lib, u birlikdagi ma'nosiga ma'nodosh bo'lgan so'zni ifodalaydi.

Arab tilida *ayn* so'zi o'zbek tiliga “*ko'z*” deb tarjima qilinadi. Uning ko'plik shakllari “*uyun*”, “*a'yun*”, “*ayon*”. Bularidan “*uyun*”, “*a'yun*” “*ko'zlar*” deb tarjima qilinadi. “*ayon*” ko'plik shakli esa o'zbek tiliga o'zlashgan bo'lib, u “*ko'zga ko'ringan shaxslar*” degan ma'noni anglatadi. Masalan, “*A'yonlar Akbarga ta'zim qildilar*” (“Humoyun va Akbar” 298-bet).

3. Arab tilida ko'plikdan ko'plik yasash usuli ham mavjud bo'lib, bunday “*o'ta*” ko'plik qolipidagi so'zlar ham o'zbek tilida qo'llanadi.

“*dor*” – “*uy*”, “*turar joy*” so'zining ko'pligi “*dur*” bo'lib, undan “*diyor*” ko'plik shakli yasaladi. O'zbek adabiy tilida “*diyor*” so'zi keng qo'llanilib, u endi faqat “*uy*”, “*turar joy*” degan ma'nolarni anglatib qolmay, balki keng ma'nodagi “*yashash joyi*”, “*yurt*”, “*mamlakat*” degan ma'nolarni ham bildiradi.

Arab tilida ko'plikdagi otlarga “*ot*” qo'shimchasi qo'shilib ham “*o'ta*” ko'plik yasaladi. Masalan, “*ajibatun*” – so'zidan “*ajoibu*” – ko'plik – “*ajoibot*” – o'ta ko'plik yasalgan. “*Ajoib*” va “*ajoibot*” so'zlari o'zbek tilida keng qo'llanadi.

4. Arabiy so'zlarning o'zlashgan ko'plik shakllari hozirgi o'zbek adabiy tilida “g'alati mashhur” iborasi bilan ham qo'llanadi. Bu holbuki ichki ma'no jihatidan bog'liqlik bo'lsa-da, so'zlar o'zining asosiy bosh ma'nosidan uzoqroq ma'noni anglatib keladi.

Masalan, “*insho*” so'zining arab tilidagi lug'aviy ma'nosi:

- a) muassasa, qurilish;
- b) ijodiy asar, sochma asar, yozuv xat.

O'zbek adabiy tilida insho so'zi faqat “*sochma asar*”, “*asar*”, “*yo'zuv xat*” ma'nosini ifodalab keladi. Bu so'zning arab tilidagi ko'plik shakli “*inshoot*” bo'lib, bu so'z o'zbek adabiy tilida faqat “*qurilish*”, “*bino*”, “*imorat*” kabi ma'nolardagina qo'llanadi.

Yoki arabiy “xotira” soʻzi “gʻoya”, “tushuncha”, “esda saqlash” kabi maʼnolarni anglatga, uning koʻplik shakli xavotir oʻzbek adabiy tilida oʻzining bosh maʼnosidan uzoqroq boʻlgan “tahlika”, “qoʻrquv” maʼnolarida ishlatiladi.

Shuningdek, “munshaot” “qurilish”, “muassasa” maʼnolarini bildiruvchi arabiy soʻzning koʻpligi munshaot hozirgi oʻzbek tilida “mayda nasriy asarlar”, “xatlari toʻplami” maʼnosida qoʻllanadi.

5. Arab tilidagi koʻplik qoʻshimchasi “ot” feʼlning funksional formalarni hisoblangan harakat nomi (masdar), va sifatdoshlarga qoʻshilib koʻplik shaklini hosil qiladi. Bunday soʻzlarning ham birlik, ham koʻplik shakllari oʻzbek tilida oʻzlashgan boʻlib, keng isteʼmoldadir. Lekin bu soʻzlarning har ikkala shakli ham mustaqil maʼno anglatuvchi soʻz boʻlib, boshqa-boshqa grammatik vazifalarni bajaradi. Masalan,

a) “harakat nomi” – masdarga “ot” qoʻshilgan.

isloh-islohot (4-bob masdari)

hisob-hisobot (3-bob masdari)

b) sifatdoshlarga “ot” qoʻshimchasi qoʻshilib koʻplik shakllari yasaladi.

Masalan, *mavjud – mavjudot, mahsul – mahsulot*.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, arabiy soʻzlarning koʻplik shakllari ham eski oʻzbek tili va hozirgi oʻzbek adabiy tilida keng qoʻllangan va ular oʻrniga qarab alohida-alohida grammatik funksiyalarni bajarib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. “Nasoim-ul muhabbat”. – Toshkent, 2002.
2. Axrorov Alisher Akbarovich. (2022). The problem of the role of proverbs in the event of a speech act. *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*, 15, 49–53. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/ejlat/article/view/2816>
3. Axrorov, A. A. UDK: 811.512. 133 ROST VA YOLGʻON SOʻZLAMOQ HAQIDA XALQ MAQOLLARI SHARHI. *ILMIY AXBOROTNOMA*, 57.
4. Doniyorovich, O. R. A. (2022). TOGʻAY MUROD ASARLARIDA EVFEMIZMLAR. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND EDUCATION*, 1(4), 38-42.
5. Ermatov Ikhtiyar. (2022). HYPERO-HYPONYMIC RELATIONS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM OF MORPHEMES AND WORD FORMATION LEVELS OF UZBEKI. *World Bulletin of Social Sciences*, 16, 133-136. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1737>
6. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1980. – B. 120, 251.
7. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi, 1-jild. – Toshkent: 1997.
8. Khamrokulovna, T. Z. (2021, August). ISSUES RELATED TO SOSIOLINGVISTIK ANALYSIS (ABOUT Qul-, -qul-COMPONENT NAMES). In *INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES* (Vol. 1, pp. 48-50).

9. Muxidillayev, F. (2022). LINGVOPOETIKANING O'RGANILISHIGA DOIR QARASHLAR. *Academic research in educational sciences*, 3(7), 315-320.
10. Pardayeva, I., & Mahmudboyeva, F. (2022). ZARGARLIK TERMINLARINING SINTAKTIK USUL BILAN YASALISHI. *Gospodarka i Innowacje.*, 24, 562-564.
11. Pirmuqol Qodirov. Humoyun va Akbar. – Toshkent: Sharq, 2006.
12. Sharipov, F. G. (2021). Attitude to the plural affix in Uzbek language. *Scientific reports of Bukhara State University*, 5(1), 50-64.
13. Yodgorov, H., & Zulayho, T. (2022). JOURNAL OF NORTHEASTERN UNIVERSITY. *Journal of Northeastern University*, 25(04).